

Mester Béla

A magyar filozófiatörténet elbeszélésének megformálása az egyetemes filozófiatörténet és a kulturális nemzetépítés kontextusában: Almási Balogh Pál vállalkozása*

A Magyar Tudós Társaságnak mint a magyar szellemi életben új típusú, nemzeti nyilvánosságot megteremteni kívánó, kimondva-kimondatlanul az addigi, egyházi és felekezeti kötöttségű intézményrendszerrel szemben megalapított *ellenintézménynek* egyik első törekvése volt, hogy megalkossa az egyes diszciplínák magyar műnyelvét, és számba vegye az adott területen a magyar szellemi életben addig elért eredményeket. A korabeli magyar filozófusszakma e törekvések között előkelő helyet foglalt el, és meglehetősen korai eredményekkel dicsekedhetett. Az 1830-ban alakult filozófiai osztály első dolga volt elindítani a szakszótár összeállításának munkálatait, majd a következő évben pályázatot kiírni az addig felhalmozódott magyar filozófiai örökség történeti összefoglalására. Az első eredmények már néhány év múlva jelentkeztek. A matematikusoké után másodikként jelent meg a Tudós Társaság filozófiai *műszótára*,¹ majd a következő évben szintén az Akadémia kezdeményezésére és támogatásával adták ki a magyar filozófiai hagyomány első, szakmailag is komolyan vehető történeti összefoglalását Almási Balogh Pál tollából.² Azoknak a feladata, akik vállalkoztak a Tudós Társaság kérdésének a megválaszolására,³ az irodalmi anyag pusztá összegyűjtésén túl két alapvető, bár az akadémiai kérdésföltevésben nem explicit probléma meg-

* A tanulmány az NKFI K 108670. számú, „Művészetek és tudomány a nemzetépítés szolgálatában a 19. századi Magyarországon” című kutatási projekt keretében készült.

¹ *Philosophiai műszótár* 1834.

² Almási Balogh 1835. A pályaműveket 1834. március 8-áig adták le a szerzők, ezután a Tudós Társaság tagjaiból álló bírálóbizottság tagjai megfogalmazták véleményüket, szavaztak, a döntést megerősítették a társaság különböző szervei, majd 1835. augusztus 17-én kihirdették az eredményt. Ezután következett még a cenzúra és a kiadói munka. A pályázatra két kézirat érkezett be, Hetényi János másodiknak ítélt munkája, amelyet, ha nem is száz aranyra, de publikálásra és tiszteletdíjra méltónak ítélt az akadémia, gyakorlati nehézségek következtében csak 1837-ben láthatott napvilágot, a későbbi irodalom szerint akkor is csak erősen cenzúrázva (Hetényi 1837). A két pályamű nem tekinthető a magyar filozófia története első feldolgozási kísérletének. Amint már Almási Balogh is megjegyzi, ezen a téren az első próbálkozás Ruszek Józsefé volt, filozófiatörténeti munkájának függelékében (Ruszek 1811).

³ A kérdés így hangzott: „Tudományos művelődésünk története időszakonként mit terjeszt elénkbe a' philosophia állapotja iránt; és tekintvén a' philosophiát, miben 's mi okra nézve vagyunk hátrább némely nemzeteknél?” A száz arany pályadíjjal jutalmazott kiírás jól illeszkedett a Tudós Társaság egyéb reformkori pályázatainak rendjébe. Erről bővebben: Feketéné 1988.

oldásaként írható le. Az első a magyar filozófiai élet múltjáról összeszedett anyag viszonyítása az egyetemes filozófiatörténet-írásban megfogalmazott nagy elbeszéléshez. A második ugyanezen anyag beillesztése az éppen megalkotandó nemzeti kultúrának a rendszerébe, ottani funkciójának és méltó helyének a megtalálása.

A következőkben arról kívánunk képet alkotni, miként oldotta meg ezeket a feladatokat Almási Balogh Pál, hogyan értékelték megoldásait a kortársak, hogyan épültek be azok a magyar filozófia önértelmezésébe, és végül hogyan illeszkedtek be a kulturális nemzetépítés korabeli programjába, összehasonlítva néhány más, a 19. században a magyar és szomszédos kultúrában lehetséges megoldással. Ennek érdekében a következő főbb kérdéseket szükséges a továbbiakban részletesebben taglalnunk.

Elsőként röviden ki kell térnünk a filozófia európai és magyar helyzetére abban a pillanatban, amikor sor került a Tudós Társaság kérdésének kiírására, illetve a pályamunkák megfogalmazására. A kiírás éve, 1831, szimbolikusan nemzedékének sok más jeles képviselőjével együtt többek között Hegel is ekkor halt meg a nagy európai kolerajárványban; összegyűjtött műveinek kiadása, benne egyetemi előadásaival, a következő évben indult meg. Jelentősége sokak, így Almási Balogh számára már ekkor világos mind a nemzetközi, mind a magyar szinten, ám a filozófiatörténetben betöltött helyének a megítélése még képlékeny, alakulóban volt. Magyarországon már jóval utána vagyunk a Hegel értő olvasásáról és felhasználásáról tanúskodó első írásoknak (az eklektikus polihisztor Fejér György könyvismeretetésére szokás itt hivatkozni),⁴ ám még néhány évvel előtte a szűkebb értelemben vett *hegeli pörnek* (1838–1842), amelynek szereplői közül csupán néhány idősebb szerző neve bukkan föl Almási Balogh írásában, jórészt más összefüggésekben.⁵ Ugyanígy nem tűnik még föl a reformkor jellegzetes filozófiai mozgalma, Hetényi János és Szontagh Gusztáv *magyar egyezményes filozófiája*⁶ (habár, mint az eredményhirdetéskor kiderül, Almási Balogh versenytársa éppen Hetényi). A filozófiai félmúltnak a pályamű írójának perspektívájából tisztán látható, értékelhető jelensége Kant kritikai filozófiája, ennek német recepciója és a róla folyó viták, beleértve Fichte gondolkodását; magyar részről pedig a hazai Kant-vita (1792–1822), amelyre az alábbiakban részletesebben is kitérünk. A szerző filozófiai jelenét nagyjából a korai Schelling világa határozza meg. Hegel érezhető jelenléte ellenére a Kant és Hegel közötti filozófiatörténeti pillanatban vagyunk még, ahogyan a korszakot feldolgozó egyik fontos monográfia is címkézte azt.⁷

⁴ Fejér 1818.

⁵ *Hegeli pörnek* a Vecsei József (1800–1855) filozófus, református lelkész 1838-ban megjelent írása által kirobbantott, 1842-ig tartó, egyre inkább elmérgesedő hangvételű vitát szokás nevezni, amely főként az *Athenaeum*, a *Tudományos Gyűjtemény* és a *Figyelmező* hasábjain folyt. Áttekintését lásd Mészáros 2000: 135–145. Tágabb értelemben minden 19. századi, Hegellel kapcsolatos vitát idesorolnak, így az ötvenes évek Erdélyi–Szontagh-vitáját is szokás „a hegeli pör perújrafelvételeként” emlegetni.

⁶ A magyar egyezményes filozófia vagy harmonisztika a reformkori magyar filozófiai élet jellegzetes mozgalma, áttekintését lásd Mészáros 2000: 146–156.

⁷ Henrich 2003.

A második részben külön ki kell térni a filozófiatörténet korabeli tárgyalásában a szerző számára elérhető megközelítésekről, szemléletmódokról. Almási Balogh Pál korában a filozófiatörténet-írás, mint önálló diszciplína, még viszonylag újnak számított. A tanrendek általában Európában és nálunk is már kötelezően tartalmaztak filozófiatörténeti kurzusokat, ám még mindig az első professzionális filozófiatörténész nemzedék kézikönyvei voltak a legelterjedtebbek, elsősorban Jakob Bruckeré, akire Almási Balogh is több ízben támaszkodik.⁸ Almási Balogh filozófiatörténeti tájékozódása szempontjából fontos kapcsolata a magyar Kant-vita antikantiánus protagonistájával, Rozgonyi Józseffel is; hiszen Rozgonyi brit, ezen belül kifejezetten skót orientációjú filozófiafelfogása nem volt magától értetődő ebben az időben és ezen a tájon. Rozgonyi filozófiatörténeti kurzusa éppen az egykori pataki diák, Almási Balogh lejegyzésében maradt ránk, alkalmat adva a későbbi nyomtatott változattal való tanulságos egybevetésre.⁹ Írásom e részének egyik célja annak a kimutatása, hogy a kor széles körben elterjedt kézikönyvének, illetve a szerző egykori pataki professzorának a filozófia egyetemes történetére vonatkozó sémái hogyan jelennek meg Almási Balogh munkájában a magyar anyagra alkalmazva, más hatásokkal ötvöződve. Ehhez a kérdéshez kapcsolódik a szerző által választható műfaj kérdése is. Röviden összefoglalva a problémát, Almási Balognak itt a nemzeti keretekre alkalmazott, nálunk a 18. századtól meghonosodott, a reformkor elejének olvasóközönsége számára otthonos *historia litteraria* műfaját kell összeegyeztetnie valahogyan a szintén az előző századból örökölt filozófiatörténetek problémátörténetre, filozófiai tézisek megjelenésére összpontosító, ám egyetemes keretű elbeszélésével.

A tanulmány harmadik részében arra keresünk választ, mi tette alkalmassá az első két részben fölvezetett európai és hazai filozófiatörténeti, illetve filozófiatörténet-írási pillanatot arra, hogy a Tudós Társaság kiírása a szakmai közvélemény számára fontos szükségletet fogalmazzon meg, illetve hogy a beérkező díjnyertes válasz relevánsnak is tűnjék ugyanazon közvélemény előtt, majd kérdésfeltevéseivel, szemléletmódjával, megoldásaival beépüljön a kulturális nemzetépítés folyamatába. Arra van egyelőre terünk itt, hogy röviden előrebocsássuk a tanulmány megfelelő helyén később majd kibontandó megoldást. A magyar filozófiai élet éppen a pályamű megírásának félmúltja idején, a reformkor előestéjén lezajlott Kant-vita alkalmával tapasztalta meg a szakmai nyilvánosság visszafordíthatatlan átstrukturálódását.¹⁰ Az egyházi intézményekhez kötött, latin nyelvű, szűk elitre

⁸ Brucker 1742–1744. Almási Balogh emellett napra készen felsorolja korának fontosabb filozófiatörténeti munkáit. A legfrissebb irodalmak között többször idézi Hegelnek a pályamű leadása előtti évben, 1833-ban megjelent filozófiatörténetét is.

⁹ EKK F27. Rozgonyi előadásainak kéziratos és nyomtatásban megjelent szövegváltozatának összehasonlításáról bővebben: Mester 2007. Adatgazdag összeállítás a szerző életéről: Nagy (szerk.) 1992.

¹⁰ A magyar Kant-vita főszereplője Kant kritikusaiknak részéről Rozgonyi József losonci, majd sárospataki professzor. Fő kantiánus ellenfele Márton István, a pápai református kollégiumból. A vitát Rozgonyi latin nyelvű, az európai szakmai nyilvánossághoz szóló kötete robbantja ki (Rozgonyi 1792), és ugyanennek a szerzőnek az időközben létrejött magyar nyelvű szaksajtóban

korlátozódó, ám nemzetközi kommunikációs tér egy szűk nemzedék alatt alakult át az addigi intézményektől jórészt független, illetve magának új intézményeket kereső, magyar nyelvű, a nyelvi közösségen belül az addigiaknál jóval demokratikusabb hozzájárású, szélesebb körű, ám a nemzetközi szintértől elváló nyilvánosságterré. A késői Kant gondolatai az ész nyilvános és magánhasználatáról, valamint az ész nyilvános használatának kívánatos szabadságáról éppen alkalmas keretet ajánlottak a kialakult helyzet értelmezésére, és e fogalmi keretben éppen a Magyar Tudós Társaság válhatott a kortárs hazai filozófiai gondolkodásban azzá az intézménnyé, amely végre képes volt biztosítani az ész nyilvános használatának szabadságát – immár nemzeti keretekben. A kommunikációs fordulat közben, majd utána létrejött filozófiai irodalom mennyisége és annak fontossága a születő nemzeti kultúra számára elérte azt a szintet, ahol általános formában volt fölvethető a létrejött magyar nyelvű filozófiai irodalom történelmi önértelmezése és jövőtervének megfogalmazása, szoros összefüggésben a kulturális nemzetépítéssel.

Almási Balogh Pálnak az eddiektől különböző, rejtettebb feladata a magyar filozófia történetének pozicionálása volt a magyar nemzeti kultúra formálódó rendszerében. Ehhez az egyes filozófusokat, szövegeket összefüggésbe kellett hoznia a magyar történelem kiemelt korszakaival, fordulópontjaival, és ennek révén a magyar filozófiai hagyományt önállóan előadható, hasonló részlesekkel – irodalomtörténet, művészettörténet, jogtörténet stb. – párhuzamba állítható nemzeti keretű történetként kellett megformálnia oly módon, hogy közben ne veszítse el kapcsolatát az európai filozófia történetének meghatározó trendjeivel. Mindez összefügg annak a kortárs kérdésnek a megválaszolásával, hogy a magyar filozófia története miként kapcsolódik össze a nemzet történetével, és hogy mi következik a múlt tanulságaiból a jövőre nézve. Az egyetemes filozófiatörténettel összhangba hozott magyar filozófiatörténetnek voltaképpen Magyarország vagy a magyarság filozófiai módon megírt történelmének kell lennie.¹¹ Almási Balogh Pál filozófiatörténeti következtetései szerint a gondolat szabadság politikai feltételei szoros összeköttetésben vannak a filozófia fejlődésével. A magyar filozófia jövőbeli vonatkozó feladatai között így a szaknyelv és a szakmai intézmények fejlesztésének egymást feltételező törekvését fogalmazza meg. A vizsgálat számára különös megfigyelésekre ad alkalmat az a véletlen, hogy Almási Balogh pályaműve és a Tudós Társaság *filozófiai műsótára* gyakorlatilag egymással párhuzamosan, ám egymás munkáját nem ismerve készült, a mai olvasó viszont már kortárs írásokként összehasonlíthatja azokat. Almási Balogh pályaművének jellemző vonása a kéziratban maradt magyar filozófiai munkákat különös becsben tartó, utólagos kiadásuktól a kortárs filozófiai életben sokat

megjelent tanulmánya zárja (Rozgonyi 1822), amely egyben a szerző utolsó írása. Az önálló latin nyelvű kötet a vita elején, a magyar nyelvű folyóiratcikk pedig a vita végén jelzi azt az átalakulást, amely három évtized alatt végbement a szakmai kommunikáció szerkezetében.

¹¹ Az, hogy Magyarország vagy a magyarság történetét kívánja megírni a historiográfus, hosszú időn keresztül, valójában egészen máig alapvető szemléleti kérdése a magyar történeti tudományoknak.

váró szemléletmódja, amelynek meglesz a folytatása a 19. századi magyar eszmétörténetben. Mindezeket a tanulmány soron következő, negyedik része taglalja.

Hipotézisem szerint sem a Tudós Társaság kérdése kiírónak, sem a pályaművek beadóinak nem volt kezdetben világos, hogy pontosan mik is azok a kérdések, amelyekre kíváncsiak, illetve amelyeknek a megválaszolására vállalkoztak; és mi ezek jelentősége. A következő, utolsó részben először a pályamű fő kritikusanak, Kállay Ferencnek a szöveg tárgyalásmódját illető kritikáját elemzem, majd rátérek Almási Balogh munkájának legfeltűnőbb historiográfusi fogására, arra a módra, ahogyan a *barbárok filozófiájának* Bruckernál elsősorban vallási okokból megőrzött toposzát a *szkíta bölcseskről* fennmaradt görög történetekre támaszkodva, és a cinikusok *kunná* minősítése révén felhasználja arra, hogy a magyar bölcsélet eredetét egyenesen magának a filozófiának a kezdetéig vezesse vissza.¹² Tanulmányom ötödik, zárófejezetében hipotézist kívánok alkotni arra vonatkozóan, hogy *mi volt a funkciója* ennek a jelek szerint konszenzusos elgondolásnak filozófiai őstörténetünkről a filozófiatörténet nemzeti szintű elbeszélésének megalkotásában. Végezetül kérdéseket fogalmazok meg a további kutatás számára arra vonatkozóan, hogy a részint nyelvre, részint történetiségre összpontosító, ugyanakkor az intézményrendszer szerkezetére érzékeny magyar szemlélet mennyire tekinthető közös kelet-közép-európai sémának és mennyire magyar sajátásnak, illetve lehetségesek-e a problémának más korabeli magyar megoldásai. A kérdések megfogalmazásában a szlovák filozófiatörténet néhány tanulsága, illetve Hetényi János Almási Balogh Páléval együtt beadott pályaműve publikált szövegének a vizsgálata lesz a segítségemre.

AZ EURÓPAI ÉS MAGYAR FILOZÓFIA PILLANATKÉPE A PÁLYAMŰ ÍRÓJÁNAK SZEMSZÖGÉBŐL

Almási Balogh Pál filozófiai tájékozottságának leírásakor mindenekelőtt a szerző adatainak bőségét és naprakészségét szükséges hangsúlyozni. A legutóbbi esemény, amelyet említ, Schleiermacher 1834-ben bekövetkezett halála. Legfrissebb hivatkozása is ugyanebből az évből származik: Victor Cousin bevezető tanulmánya egy Maine de Biran válogatott írásait tartalmazó kötethez, amelyet két különböző helyen, Maine de Biran és Fichte kapcsán is idéz (Cousin az idézett helyen Fichte és Maine de Biran filozófiáját hasonlítja össze).¹³ Figyelembe véve a korabeli közlekedési és kereskedelmi viszonyokat, valamint a pályamű beadási

¹² Érdekes adalék, hogy a szerzőt kéziratának egyes szöveghelyein számos korrekcióra kérték föl az Akadémia által megbízott bírálói, Kállay Ferenc, Szalay Imre és Szilassy János, amelyeknek ő készséggel és köszönettel eleget tett a nyomdába adás előtt, viszont a magyar filozófia *őstörténetét* tárgyzó résszel, úgy látszik, senkinek sem volt gondja. Esetleg a kisebbségi véleményt megfogalmazó Kállay Ferenc egy megjegyzését lehet idevonatkozó kritikaként értékelni. (Erre később még visszatérek.)

¹³ Almási Balogh 1835: 83, 104.

határidejét (1834. március 9.) ez a maximum, ami ebben a tekintetben elvárható.¹⁴ Hivatkozásainak tekintélyes része mind korának filozófiai állapotait jellemző, mind a régi szerzőkről szóló szekunder irodalmat szemlélő szövegrészekben a késő húszas, kora harmincas években megjelent munkákra vonatkozik. Jól látszik például, hogy a magyar sajtót 1833-ig tekintette át rendszeresen, elég gyakoriak még a decemberi számokra való hivatkozások is.

Tájékozódása nyelvi szempontból széles és kiegyensúlyozott. A mind a régiégből, mind a saját korából gyakran idézett latin művek mellett az angol, francia, olasz és német filozófiát első kézből vett források alapján tekinti át.¹⁵ Emellett másodkézből vett információk alapján, vélhetően német forrásokból dolgozva képet ad a korabeli holland, svéd és dán filozófiai kultúra állapotáról, és Belgiumról is a helyi francia nyelvű irodalom alapján. A széles nemzetközi kitekintésű, tájékozott és naprakész szerző nyelvi horizontjának vizsgálata alapján kitűnik, hogy a filozófia szakmai nyilvánosságában ugyan már mindenütt jórészt lezajlott a nemzeti nyelveken való publikálásra való áttérés, ám a latin nyelvnek még jelentékeny pozíciói voltak nem csupán Magyarországon és Kelet-Közép-Európában (egyfajta elmaradottsági tünetként), hanem például Hollandiában is.¹⁶ Beszédes adat, hogy a művében az anyanyelven való filozófiai tevékenység fejlesztése mellett erősen elkötelezett szerző saját magától egyetlen, latin nyelvű munkát vél idézni érdemesnek testvére, Sámuel magyar nyelvű tanulmányai mellett.¹⁷ A latin nyelv még megőrzött szakmai presztízsére jellemző Schellingnek a pályázat leadásának évében latinul írott hivatalos levele a Magyar Tudós Társaság számára a Bajor Tudományos Akadémia elnökeként, amelyben a nemzetközi hozzáférhetőség érdekében az akadémiai értekezések kétnyelvű, magyar és latin kiadását javasolja.¹⁸

Széles körű, többnyelvű tájékozottsága mellett Almási Balogh kora német kultúrájában és filozófiájában mozgott a legotthonosabban, abban a közegben, amelyben már lezárultak a Kant-interpretáció első nemzedékeinek a vitái, Hegel

¹⁴ Fölmerülhet persze a gyanú, hogy Almási Balogh csak a pályázat elbírálása után, a sajtó alá rendezés során szűrte be az időközben a kezébe került friss irodalmat. Erre is van példa írásában; ilyenkor azonban – hacsak nem olyan adat pótlásáról van szó, amelyre a bírálók külön felhívták a figyelmét – csupán lábjegyzetben adja meg azt a művet, amelyhez a pályamű írásakor még nem fért hozzá, és jelzi, hogy az abban foglaltakkal sajnálatos módon nem tudott számot vetni. „[A szóban forgó mű] könyvárosi közlekedésink’ igen tökéletlen lábon állása miatt, csak akkor jutott ide, mikor már e’ jelen kézirat Censor’ kezeiben vala.” Almási Balogh 1835: 144.

¹⁵ Az adott filozófiai kultúra főbb műveinek meghivatkozásán túl ez a korabeli legfrissebb filozófiatörténeti munkák idézését is jelenti mind a négy, a latinnal együtt mind az öt nyelv esetében.

¹⁶ Latin nyelvű holland filozófiatörténetre Almási Balogh hivatkozik friss irodalomként, majd viszonylag friss példákat említ a holland nyelvű filozófiai előadások megindulására az egyetemeken.

¹⁷ Almási Balogh 1823. Az anonim pályázati forma hozza magával, hogy az akkori kortárs magyar filozófiai irodalom áttekintése során mások mellett önmagáról is megemlékezik, természetesen harmadik személyben, az anonimitás érdekében. Ez a nyelvi forma azután majd a nyomtatott változatban is megmarad.

¹⁸ Modern kiadását magyarul lásd: Vieweg–Rühling 1995.

összegyűjtött munkái azonban még éppen csak, hogy megjelentek, az életmű értékeléséről, továbbfolytatásának lehetőségeiről folytatott viták igazán forró szakaszának pedig még előtte vagyunk.¹⁹ Ebből a nézőpontból Schelling aktuális korszakának gondolkodása jelenti a filozófia legutóbbi, mindenki által elismert lépcsőfokát. Almási Balogh testvérével, Sámuellel együtt maga is a kor jelentékeny magyar schellingiánus vonulatának egyik említésre méltó, ha messze nem is a legfontosabb szerzője saját maga besorolása és a későbbi filozófiatörténet szerint is.

A magyar schellingiánusokkal át is térhetünk Almási Balogh pozíciójára a magyar filozófia történetében. Kezünkre játszik ennek megítélésében, hogy az akkori tudománypolitika és könyvkiadási ügymenet körülményeiből adódóan a szerző nem vehetett számot sem a működési módját kialakítani kezdő Magyar Tudós Társaság első nemzetközi kapcsolatainak tanulságaival, sem a filozófiai osztálynak az ő győzelmével végződő pályakérdésén kívüli legfontosabb, ezekben az években megvalósult kezdeményezésével, a *műszótár* megjelenésével. A Bajor Akadémiával való kapcsolatfelvétel, ezzel együtt az akkori elnökkel, Schellinggel folytatott levelezés, majd annak kültaggá választása a Magyar Tudós Társaságban mind 1834-ben, de már a pályamű kéziratának leadása utáni időben történt. Mindezeket Almási Balogh így természetesen nem említheti, ám Schelling szerepének kiemelése a kortárs német filozófiában, illetve a magyar schellingiánusok, közöttük saját maga szerepének kiemelése korának magyar filozófiai életén belül jól rímel a néhány hónappal későbbi eseményekre. Mindamellet, hogy a szerző őszintén elkötelezett volt Schelling filozófiája mellett, nem elképzelhetetlen, hogy tudomása volt a Tudós Társaság és személyesen Széchenyi kapcsolatfelvételtől szóló terveiről.

A Tudós Társaság szaknyelv-magyarítási programjának tervével tisztában kellett lennie, a munkálatok részleteiről azonban kevés információja lehetett. A *műszótár* kéziratát szerkesztői 1834 júliusában adták le, a Társaság 1834. október 27-én határozott a kiadásáról, ami ugyanannak az évnek a végén meg is történt. Így, bár a kiadási adatok szerint Almási Balogh munkája egy évvel később jelent meg, mint a *műszótár*, mivel annak kéziratát hónapokkal korábban leadta, mint a szótár szerkesztői a magukét, eredményeiket saját munkájában még nem vehette figyelembe. Utólag megállapítható, hogy mégis nagyjából ugyanarra a magyar szaknyelvi anyagra támaszkodik, mint tőle függetlenül a szótár szerkesztői. A néhány, gyakran idézett magyar tudományos folyóirat nem meglepő módon ugyanaz mindkét esetben, azzal a különbséggel, hogy a műfaji sajátosságoknak megfelelően a szótár szerkesztői pontosan meghatározzák, hogy mely folyóiratok mely évfolyamainak, illetve mely magyar szerzők mely magyar műveinek szakszóanyagát dolgozták föl. Almási Balogh legfőljebb egy-két olyan

¹⁹ Hegel összegyűjtött művei 1832-től jelennek meg, 18 kötetben. A filozófiatörténeti előadásokat az 1833-ban megjelent 13–15. kötet tartalmazza, erre hivatkozik több ízben Almási Balogh, úgy is, mint a filozófiatörténet-írás egyik legfrissebb kortárs irodalmára, és úgy is, mint fontos véleményre a filozófia megjelenésének társadalmi feltételeiről. Utóbbi szempontból hosszan idézi is Hegelt saját fordításában (Almási Balogh 1835: 176–177).

szerzőt nem tárgyal munkájában, akik nem annyira saját műveik révén kerültek be a szótár szövegkorpuszába, hanem önállóan elkezdett, kéziratot filozófiai szövedeteiknek, szakszótár-kezdeményezéseiknek anyagát ajánlották föl a Tudós Társaság nagyobb szabású vállalkozása számára, ezzel némileg ki is bővítve a szövegkorpuszt, kevésbé élessé téve annak határait.²⁰ Ezekről a kezdeményezésekről Almási Baloghnak nyilván kevés információja volt, összeállítóikat csak más műveik kapcsán említette, ha említette egyáltalán. A *műszótár* szövegkorpuszát adó nevek és a szótár szerkesztői, összesen tizenhat név közül négy marad említetlen Almási Baloghnál (több szerkesztő műve egyben a feldolgozandó szövegkorpusz része volt).²¹ A szótáríróknál és a filozófiatörténésznél egyaránt megtalálható nevek legtöbbször Almási Balogh is részletesen tárgyalja, fontosnak tartja. A szótár – műfajánál fogva – előszeretettel dolgozta föl a különböző, filozófiai vagy ahhoz közel álló tárgykörű, például elméleti pedagógiai kézikönyvek, tankönyvek anyagát, hiszen ezekben pontosan azonosítható a szakszavak nagy száma. Itt a filozófiatörténész értelemszerűen nem követheti a szótár szerkesztőit. A szótár ezenkívül érthető módon nagy figyelmet szentelt a fordítási irodalomnak, ahol könnyen beazonosítható, hogy a frissen bevezetett magyar terminust melyik görög, latin vagy modern nyelven honos szakkifejezés megfelelőjének szánta a szerző. Almási Balogh más megfontolások alapján szintén fontosnak tartotta és koronként részletesen áttekintette a magyar filozófiai fordítási irodalmat, sőt más nemzetek filozófiai kultúrájának leírásában is figyelmet szentel a kérdésnek. Mindennek fényében meglepő, hogy elkerüli figyelmét Locke nevelésemelvényének 18. századi magyar fordítása, amely része a szótár szövegkorpuszának, és 1829-es új kiadása révén közismert volt a korban.²²

Az egyre inkább nemzeti keretek között szerveződő magyar filozófiai élet intézményes külkapcsolatainak a megindulása és a szakszótár megjelenése mellett két olyan jelensége van reformkori filozófiánknak, amelyeknek előzményeit ugyan mai tudásunkkal a harmincas évek első felére datáljuk, a kortársak számára is érezhető explicit formában azonban csak az évtized második felében, annak vége felé bontakoztak ki. Ezek közül az első a *hegeli pör*. Almási Baloghnál jószereivel hiányoznak még a későbbi pör elkötelezetten hegelianus szereplői, jelen van viszont a polémia Hegel-ellenes kirobbantója, Vecsei József. A magyar Hegel-recepció korabeli helyzetét így értékeli:

²⁰ E kéziratot szótárkezdeményezések olyan művek adatait is feldolgozták, amelyek kívül estek az akadémiai szótár jól meghatározott szövegkorpuszán, illetve egészen más elveken alapultak. Dóhovics Bazilnak a *műszótárba* szintén bedolgozott műszólistája például nem a magyar nyelvű filozófiai irodalom szakszavait gyűjti ki, hanem éppen ellenkezőleg közelíti meg a problémát: a latin filozófiai irodalomnak azokat a szakkifejezéseit lajstromozza, amelyeket szükséges lenne magyarítani.

²¹ Megjegyzendő, hogy az Almási Balogh pályaművének bírálatában részt vevők, Kállay Ferenc kivételével a szótár szerkesztésében is közreműködtek.

²² Locke 1829.

„A’ Schelling philosophiájának legújabb sarjadéka a’ genialis Hegel’ rendszere, nálunk tudtomra követőkre nem talált, mit talám egy részt annak tulajdoníthatunk, mivel a berlini főiskolát az utolsó időkben tanuló ifjaink igen ritkán látogatták meg. Azonban Fejér György a’ philosophiát Hegel szerint határozza meg.”²³

A másik, a *hegeli pörrel* szorosan összefüggő jelenség a *magyar egyezményes filozófia* megjelenése. A csak pár évvel később programot hirdető,²⁴ önmagát egy-egyes iskolaként pedig jórészt csak későbbi visszatekintéseiben látó irányzat főbb szerzői, Hetényi János és Szontagh Gusztáv már jelen vannak a szintéren, viszonylagos rendszerességgel publikálnak, ám még nem jelentékeny szereplők, Almási Balogh meg sem említi a nevüket. Különös jelentőségüket az adja, hogy egyikük, Hetényi János Almási Balogh versenytársa a filozófiatörténetünk megírására vonatkozó pályakérdésben. Az ő pályaművében megfigyelhető tendenciákra, összehasonlításban Almási Balogh szövegével, az utolsó részben még visszatérünk.

A főnti okoknál fogva Almási Balogh Pál magyar filozófiatörténeti horizontján a félmúlt utolsó, már kerek elbeszélésként megformálható, ám még a jelenkor számára is tanulsággal szolgáló története a *Kant-vita* (1792–1822). Annak a véletlen egybeesésnek a jelentőségére, hogy Almási Balogh a vita Kant-ellenes protagonistájának volt a tanítványa, a következő, szerzőnknek a korabeli filozófiatörténet-írási módszerekhez való viszonyát taglaló fejezetben térünk ki. A Kant-vita szerepét a magyar filozófiai kultúra további alakulásában és a *nemzeti filozófia* toposzának genezisében bővebben érintjük még az ezt követő, harmadik fejezetben is.

ALMÁSI BALOGH PÁL MŰVE A FILOZÓFIATÖRTÉNET-ÍRÁS KORABELI HORIZONTJÁN

A pályamű szerzőjének kora filozófiájában elfoglalt pozíciója azt is meghatározta, hogy mit meríthet a filozófiatörténet-írás addig felhalmozott módszertani arzenáljából. Almási Balogh korában a filozófiatörténet mint szaktudomány, bár már bevett stúdium az egyetemi és a tudományos szférában, még nem rendelkezik számottevő saját történettel – bár a történetírástól elkülönülő, diszciplináris történettudománynál kétségtelenül régebbi gyökerei vannak. A 18. század közepén, főként a német kultúrában jelenik meg; nálunk az 1770-es években kezd az egyetemen, valamint a református kollégiumokban és az evangélikus líceumokban rendszeres, kötelező stúdiummá válni. A 19. század historikus gondolkodásához illeszkedve azután sorra jelennek meg az egyre újabb filozófiatörténeti feldolgozások, amelyek közül Hegel munkája válik kiemelkedően nagy hatásúvá. Almási Balogh ismeri és pályaművében szemlézi kora legújabb filozófiatörté-

²³ Almási Balogh 1834: 124.

²⁴ Szontagh 1839.

neti munkáit, közöttük Hegelét, ám szemléletüket legföljebb egyes korszakok és irányzatok értékelésében veszi át, inkább adattárként használja azokat. Erre kiválóan alkalmas például Becker nagy ívű vállalkozása.²⁵ A pályamű megírásának filozófiatörténeti pillanatában még releváns irodalomként lehet hivatkozni az első filozófiatörténész nemzedék összefoglaló műveire, miközben a kortársak már ismerhetik Hegelt is.

A hazai szintéren nem tekinthetünk el a pályamű szerzője filozófiatörténeti iskolázottságának kivételesen jól dokumentált adataitól. Almási Balogh Pál a sárospataki kollégiumban Rozgonyi József tanítványa volt, professzorának előadásai az ő lejegyzésében maradtak ránk, közöttük a filozófiatörténeti kurzus.²⁶ Rozgonyi hatását egykori diákja filozófiatörténeti tájékozódásában két téren figyelhetjük meg. Az egyetemes filozófiatörténetben a brit hagyomány iránti érdeklődés, és azon belül a skót *common sense*-iskola kiemelt tárgyalásakor joggal gondol az olvasó a pataki kurzusok hatására. Különösen a skót iskoláról szóló lapok tárgyalásmódja emlékeztet a Rozgonyi óráin elhangzottakra. A pályamű szerzője természetesen más, többek között angol forrásokból is tájékozódva bővítette, frissítette ismereteit diákkora óta, ám a skótokra fókuszáló brit orientáció alapjai valószínűleg még Patakon ivódtak belé. A magyar filozófia történetéről alkotott képét jelentősen befolyásolta, hogy annak a reformkor előtti utolsó jelentős vitája, a Kant-vita utolsó szakasza pataki diákeveiben zajlott, a Kant-ellenes oldalon filozófiatanára, Rozgonyi József vezetésével. A Kant-vita kiemelése, részletes tárgyalása önértékén túl ezekre a közvetlen diákkori emlékekre vezethető vissza.²⁷ Almási Balogh ugyan nem foglal állást a Kant-vitában, ám néha kitűnik, hogy első kézből származó, bennfentes információi vannak a vita lefolyásáról, tudni véli például a vitát kiobbantó könyvről²⁸ szóló anonim recenzió szerzőjének (evangélikus) vallását. Olyan, eredetileg Rozgonyitól származó toposzokat rögzít hosszú időre a magyar filozófiatörténet-írásban, mint hogy a Kant-recepció és a Kant-vita kezdetei egybeesnek.²⁹ Mind az egyetemes, mind a magyar filozófiatörténeti anyag feldolgozásában segítségére van még természetesen a *historia litteraria* hagyománya és maguk az e műfajba tartozó művek mint adattárak.

²⁵ Brucker 1742–1744.

²⁶ EKK F27.

²⁷ Kimutatható, hogy a Kant-vitában hangoztatott érveit Rozgonyi átvitte kurzusainak anyagába, így a filozófiatörténetnek Kantot tárgyaló fejezetébe is.

²⁸ Rozgonyi 1792.

²⁹ Rozgonyi később teljes meggyőződéssel úgy emlékszik vissza pályája kezdetére (Rozgonyi 1819), hogy az ő Kant-kritikája megjelenésekor (Rozgonyi 1792) még senki sem ismerte Kant filozófiáját Magyarországon. Mai filozófiatörténeti tudásunk szerint a magyar Kant-recepció már a nyolcvanas években, gyakorlatilag Kant kritikáinak megjelenésével párhuzamosan megindult, igaz, hogy az első években főként a felső-magyarországi evangélikus líceumokban, olyan közegekben tehát, amelyben Rozgonyi kevésbé mozgott otthonosan, mint saját református intézményrendszerében.

Almási Balogh Pál legfőbb módszertani problémája az volt, hogy a pályakérdés kiírója által előre meghatározott sajátos feladat megoldásában az addigi filozófiatörténet-írástól kevés szemléleti megoldást vehetett át. A szaktudományosság felé haladó filozófiatörténet a pályamű szerzőjének korában alapjában problémátörténeti szemléletű volt, amelynek legfőbb tevékenysége az egyes filozófusok tételeinek pontos leírása, valamint a tételek rendszerének, e rendszerek egymáshoz való viszonyának és időbeli egymásra következésének megállapítása. Ezen a tárgyalásmódon belül a nemzeti keretek irrelevánsnak tűnnek; ami a nemzeti kultúrák tárgyalására *hasonlít* ezekben a szövegekben Beckertől Hegelig, valójában kultúrák *egymásra következésének* a leírása a *translatio studiorum* középkori gondolatára támaszkodva. A kor legnagyobb, immár zömében nemzeti nyelveken megfogalmazott filozófiai kultúráinak képviselői is többnyire ebben a keretben értelmezik önmagukat; nem csupán saját filozófiájukat akarják kifejleszteni, hanem abban bíznak, hogy náluk, az ő nyelvükön köszönt majd be az egyetemes filozófia új korszaka. Nem egyszerűen német filozófiát kívánnak a francia mellett, hanem azt gondolják, hogy ami a francia szellem volt egész Európa számára a 18. században, az lesz a német filozófia a következőben. Ebben a keretben valójában nem írható le egy időben két nemzeti filozófia kultúra. A magyar filozófia helyzetére és történetére vonatkozó pályakérdés viszont éppen arra készítette a pályázókat, hogy tekintsenek el az akkor ismert filozófiatörténetek tárgyalási keretétől, és próbálják a nemzeti kultúra narratívumát megjeleníteni egy újabb, egyben a leegyetemesebbnek tartott szellemi területen.

Almási Balogh Pál dolgozata összetett megoldással él. Az újabb korokban a középpontba állítja a filozófia nemzeti nyelvét, ám az egyes nemzetek filozófiai kultúráinak tárgyalásakor nem mindig a művek nyelve alapján halad; elsősorban az adott területen született latin nyelvű műveket veszi még számításba mind a régiségben, mind a kortárs irodalomban; a frissen függetlenné váló Belgium francia nyelvű filozófiáját külön tárgyalja, míg a különböző német államokét egyben. Sokszor a latin nyelven író filozófus származása számít (így lesz néhol Aquinói Tamásból olasz szerző), miközben a középkori párizsi egyetemről szólván már nem hangsúlyos a professzorok változatos etnikai háttere. A nyelvi megoszlás, a származás, valamint a természeti és a politikai földrajzi tagozódás elveinek ötvözéséből a modern korok felé haladva Almási Balogh egyre inkább nemzetenként elkülönülő, egymással párhuzamosan működő, ám egymással rendszeresen kommunikáló filozófiai kultúrák együtteseként mutatja be az európai filozófiát. Ezen belül magyarnak nagyjából azokat a szerzőket és azt a szöveganyagot tekinti, amelyek a hazai *historia litteraria* hagyományában ilyenként jelentek meg, beleértve a latinul író és életük nagyobb részében külföldön élő szerzőket is; ugyanakkor gyakran visszaköszön a felekezetekre tagolt tárgyalásmód. Igyekszik ugyan vallásilag semleges besorolási osztályokat alkotni, de azért a megfelelő helyeken általában megjegyzi például, hogy az általa eklektikusoknak nevezett kortárs filozófiai szerzők általában katolikusok, akiknél a késő skolasztikához való ragaszkodásnak a kortárs tájékozódással való ütközése idézi elő az eklektikát. Mindeközben fő narratívum-

ként megmarad az egyetemes filozófia problémátörténeti elbeszélése, és így külön gondot jelent a magyar anyag hozzáillesztése a fő elbeszéléshez.³⁰ A kapcsolódásra több lehetőség van. Almási Balogh Pál a *barbárok filozófiája* régi toposzát kombinálja össze a magyar őstörténet korabeli teóriáival, míg versenytársa, Hetényi János az emberi nyelvekbe kódolt filozófiai eszmék ugyancsak tekintélyes múltú gondolatából indul ki – ezekre a koncepciókra az utolsó részben még visszatérünk. Mindenesetre könnyen belátható, hogy a pályakérdés és a korabeli filozófiatörténet-írás egymást csaknem kizáró szemlélete könnyen kudarcra ítéelhette volna a válasszal próbálkozókat. Az, hogy nem így történt, a magyar filozófiatörténet sajátos pillanatának tudható be, amelyet tanulmányunk következő fejezetében írunk le.

A MAGYAR FILOZÓFIAI NYILVÁNOSSÁG A KANT-VITA UTÁN

A Kant-vitát (1792–1822) a magyar filozófiatörténet általában recepciótörténeti keretben tárgyalja, miközben gyakran fejlődéselvűnek tekinti a filozófia történetét. Ezen értelmezések szerint a vita lényege a magyar filozófia fölzárkózása a legfrissebb európai trendekhez; a történet arról szól, hogy a valamilyen értelemben visszamaradott gondolkodású, a Kant előtti filozófia egyik vagy másik változata mellett kitartó konzervatív gondolkodók fölött győzelmet arat az újabb nemzedék Kantot követő filozófiája. A vita tartalmáról azt szokás megjegyezni, hogy az első időszak ismeretelméleti tematikáját követően szinte kizárólag a morál-filozófia területén zajlik, majd kiterjeszkedik olyan filozófiai határterületekre, mint a nevelélmélet mind Kant hazai követői, mind kritikusi oldalán, amely jelenség jól mutatja a vita beágyazottságát a kor politikai és vallási közbeszédébe. A vitának a *filozófiai nyilvánosságot* érintő jelentőségével kapcsolatban általában csupán a filozófia *magyar nyelvűvé* válásában játszott szerepét említik, meglehetősen kötött szereposztással: Kant konzervatív kritikusi megrögzött latinistaként állnak előttünk, míg a Kantot követő gondolkodókat a magyar oktatási nyelv bevezetése melletti elköteleződésük és a nyelvújító mozgalomhoz fűződő kapcsolatuk révén is a fejlődés pártján látjuk. A történetnek eme alapjaiban tartható, ám mégis eléggé sarkos leírásában szerepe van annak, hogy a vitában a Kantot követő oldal mellett áll ki a Sipos Pál hatására ekkor már Kant eszméit követő nemzeti klasszikusunk, Kazinczy Ferenc,³¹ és Kant kritikusi is Kazinczy nyelvújító körével kapcsolják össze a magyar filozófusok Kantot követő csoportját.³² Számunkra azonban most a vitának a filozófiai nyilvánosság szerkezetének átalakításában játszott szerepe lesz a lényeges, túlmenően a nemzeti nyelv

³⁰ Természetesen az összes többi nemzeti szintű filozófiatörténet beillesztése az egyetemes elbeszélésbe ugyanilyen problémát jelent, azonban a pályakérdés a szerzőtől a magyar esetre vár sajátlagos megoldást.

³¹ Kazinczy 1818.

³² Rozgonyi a Kazinczy előszavával megjelent kötetre írott válasza végén azonosítja a magyar kantianusokat „a Mondolatos társasággal” (Rozgonyi 1819).

használatának kérdésén, nemzetközi összehasonlításban, hozzákapcsolva a jelen-séghez a kanti reakciókat és az új magyar helyzet leírását.

Amint már fentebb utaltunk rá, a filozófiában a latin nyelvről a nemzeti nyelvekre való áttérés hosszú, ellentmondásos folyamat volt a legnagyobb európai filozófiai kultúrák esetében is, amely magában foglalta a szakmai kétnyelvűség hosszú korszakokon keresztül, koronként változó hangsúlyokkal fenntartott gyakorlatát is. A németek esetében, jóllehet Jakob Thomasius 17. századi lipcei professzort szokás a német nyelvű filozofálás úttörőjének tekinteni, a fordulatot kétségkívül Kant tevékenysége és az ennek kapcsán kibontakozott vita jelentette – miközben magának Kantnak is vannak még latin nyelvű munkái, és folyamatosan, bár mérsékelt sikerrel törekszik arra, hogy németül írott fő művei latinul is hozzáférhetőek legyenek a nemzetközi filozófiai élet számára. A más nyelven való megnyilatkozás eltérő nyilvánosságtérben való megnyilvánulást is jelent, legalábbis tendenciaszerűen. Kant egyetemi előadásait németül tartja, míg fő művei latin változatának előkészítő munkálatai az egyetemi szférán kívül folynak. Ennek ellenére mondhatjuk, hogy a königsbergi gondolkodó számára hozzáférhető nyilvánosságtér egyik pólusát a fokozatszerzések érdekében kötelezően latinul benyújtandó értekezések, míg a másikat az intézményes szférától független német folyóiratokban megjelent cikkek jelentik. A latin nyelvű megszólalás általában intézményesen kötött, míg a német, különösen nyomtatásban, nagyrészt elkülönül az egyetemi hálózat intézményrendszerétől. Kant egyetemi előadásában és fő műveiben gyakran visszatér az *in sensu scholastico* és az *in sensu cosmopolitico* filozófia megkülönböztetésére. E szöveghelyekből kitűnik, hogy Kant distinkciója nem független a nyilvánosság terének korabeli átalakulásától; a *philosophia in sensu cosmopolitico* legalábbis feltételezi, hogy létezzen a filozófiai tevékenységnek egy az egyetemi intézményrendszerétől független, szabadabb nyilvánosságtere. Kant megkülönböztetését világosabbá teszi a nagyobb közönségnek szánt írásokban előforduló másik fogalom pár, *az ész nyilvános és magánhasználat*, amely egészen konkrétan köti a megszólaló értelmiségi számára rendelkezésre álló nyilvánosságtereket az intézményes-foglalkozási kötöttségekhez és a nyilvánosság új, iparszerűen és piacszerűen kiépülő tereihez. Kant számára a kétféle nyilvánosságtér szerkezeti különbsége a lényeges, hiszen nála *az ész nyilvános*, a *philosophia in sensu cosmopolitico* eszméjével összefüggő, *szabad használat* magának a felvilágosodás beteljesülésének lesz a legfőbb feltétele. Emellett a nyilvánosságterek nyelvi kötöttsége alig jelenik meg, bár a fő művek latin fordításának szándékában láthattuk, hogy a filozófiai tevékenység még az ő számára sem volt azonos a német nyelvű filozofálással.

A magyar Kant-vita idején az európai filozófiai nyilvánosságnak már Kant életében kibontakozó szerkezetváltásában a magyar résztvevők számára már a kezdet kezdetén alapvető szerepe van a nyelvi dimenzióknak. Ebben az esetben ugyanis élesen eltér egymástól a magyar nyelvű írások társadalmilag és szakmailag szélesebb körű, a művelt nagyközönséget is elérő nyilvánossága, amely azonban elszigetelt a nemzetközi szakmai diskurzustól, valamint a latin publiká-

ciók régimódi, intézményrendszerhez kötött, arisztokratikus, de ekkoriban még ezzel együtt is bizonyos alternatívát jelentő, nemzetközi szakmai nyilvánossága. Ezt a kettősséget még inkább kiélezte az a jórészt véletlen egybeesés, hogy Kant magyar kritikusaik többsége a magyar nyilvánosságban Kanttól teljesen függetlenül kibontakozó, a nyelvújításról, illetve a magyar nyelvhasználatról szóló vitában inkább az ortológus, illetve a latinista táborát támogatta, míg Kant követői a magyar nyelv minden szintű, főként oktatási használatának és a nyelvújításnak a hívei voltak. A résztvevők szándékától függetlenül azonban a vita idején vált véglegessé a magyar filozófiai nyilvánosság modernizálódása. A vita első dokumentuma a nemzetközi nyilvánosságnak szánt önálló latin nyelvű kötet,³³ míg az utolsó publikáció ugyanannak a szerzőnek a magyar nyelvű cikke az időközben létrejött magyar nyelvű időszakos szaksajtóban.³⁴

A Tudós Társaság pályakérdését éppen abban az időben írta ki, amikor már – jórészt e szerkezetváltás eredményeként – elegendő magyar filozófiai szöveg halmozódott föl, amely szövegtörzset nem találta helyét a filozófiatörténet addigi értelmezési kereteiben. Szerzőik szándéka szerint egyetemes mondanivalókat megfogalmazó, mindenkinek szóló gondolatokról van szó, amelyekhez azonban csak a magyarul olvasóközönség fér hozzá, és amely egyre inkább sajátos nyilvánosságtérrel rendelkező, a körön kívüliek számára hozzá nem férhető vitákat lefolytató, önjáró entitásként jelenik meg. Ezt a szándékolatlanul elkülönülő és önállósuló magyar nyelvű filozófiai korpuszt kellett mint korabeli, sok párhuzammal rendelkező filozófiai jelenséget értelmezni történetileg a pályakérdés megválaszolóinak, nyelvileg pedig a *műszótár* összeállítóinak. Ebből alakult ki később az értelmezések során a nemzeti filozófia 19. századi fogalma.³⁵ Almási Balogh Pál vállalkozásának sikeréhez az is hozzájárult, hogy – ismét csak esetleges okokból – éppen a történet kulcsmozzanatát, a magyar Kant-vitát ismerte beható módon, és tudta azt hangsúlyosan tárgyalni pályaművében. A felhalmozott magyar nyelvű anyag kánonba rendezése, egy narratívummá való összekapcsolása a korábbi idők jórészt latin nyelvű hazai filozófiai termésével nyilvánvalóan azt a célt szolgálja, hogy megfogalmazza a jövő feladatait, mégpedig a pályakérdés által meghatározott értékszempontok szerint, kiutat mutatva filozófiai hátramaradottságunkból annak révén, hogy feltárta annak okait. Ezt a magyar filozófiai jövőképet körvonalazza röviden tanulmányunk következő fejezete.

³³ Rozgonyi 1792.

³⁴ Rozgonyi 1822.

³⁵ A nemzeti filozófia fogalmának geneziséről a magyar filozófiában: Percz 2003, 2008, 2015.

A MAGYAR FILOZÓFIA REFORMKORI JÖVŐKÉPE A NEMZETÉPÍTÉS ÖSSZEFÜGGÉSÉBEN

A győztes pályamű szerzője munkájának *ötödik cikkelyében, A' philosophiai műveltség' hátramaradásának okai Magyarországon* címmel rendezí mindazt a jövőre irányuló, a filozófiát a középpontba állító kulturális nemzetépítési programmá, amit addig a magyar filozófia történetén, valamint az európai filozófiatörténet és az egyes, nemzeti keretben tárgyalt kortárs filozófiai kultúrákon belül példaként mutatott meg. A vállalkozás természetéből adódóan csak most tűnik ki igazán, hogy a történeti részek hangsúlyai, korszakok és jelenségek értékelésének módozatai eddig is tendenciózus módon mutattak a végkövetkeztetések felé. A filozófia virágzásának felsorolt feltételei, ha az Almási Balogh Pál által leírt formában teljesülnek, összességükben gyakorlatilag kiadják az egész reformkori nemzeti liberális nemzetépítési programot. Az első feltétel ugyanis mindenekelőtt az egyénre vonatkozó *polgári szabadság*, ezt követi, mintegy ellenpontként a politikai közösségként felfogott nemzet *jóllelte, gazdagsága és hatalma*, amely mellett felmerül a *nemzeti nyelv művelése*, különös tekintettel az anyanyelvű felsőoktatásra és tudományos életre, végül ezeket egészíti ki a *jó nevelés és a tartós békeesség* kívánalma. Mindezeket a pályamű szerzője egyszerre gondolja szükséges feltételeknek, történeti példákat hozva arra, hogy külön-külön egyikük sem elégséges a jelentékeny filozófiai élet létrejöttéhez. E pontokat együtt látva, az előző fejezetekre visszagondolva lesz igazán jelentősége azoknak a kitételeknek, amelyek az antikvitás görög szabadságát, a brit politikai berendezkedést, az abszolutista, ám legalább a szellemi életben szabadságot megengedő francia politikai hatalmat, vagy éppen a korabeli svéd és dán politikai berendezkedés előnyeit taglalják. Itt nyerik el értelmüket azok a részek is, amelyek a mű egész terjedelméhez képest hosszan tárgyalják az anyanyelv használatát egyes országok felsőoktatásában, illetve amelyek a filozófiatörténet-írásban szokatlan hangsúllyal tesznek említést a fordításirodalomról. Az értekezés záró soraiból az tűnik ki, hogy a nemzet boldogulása és filozófiai életének kibontakozása egybeesik:

„Eljő az idő, melyben nemzetünkre is kegyesb szemekkel mosolygván az ég, a' tudományos esmeretek' szerelme elevenebben felébred, 's köz szükséggé válik, melyben a' nyelv a tökélet' magas fokára jutván, Múzsáink csak honi nyelven hintendik a' tudományok' virágait. Akkor nemzetünk' bélyegző vonásaival öszveolvadva, fog előállni a' magyar philosophia, minden egyéb tudományokat lelkesítő sugárral elevenítendő, 's a' nemzetünkben lakozó lelki tehetségeket eddig nem esmért fokra kifejtendő.”³⁶

A filozófiai tevékenység szűkebb értelemben vett fejlesztésére egyetlen jellegzetes, ebben az időben valószínűleg csak a pályamű szerzőjére jellemző megoldás tapintható ki a műben, inkább a sejtetés szintjén, mint kifejtett programként.

³⁶ Almási Balogh 1835: 190.

Almási Balogh Pál feltűnően sok helyen, hangsúlyosan és részletezve adja elő, hogy – különösen a pályamű megírásának időpontjához viszonyított közelmúltban – mennyi filozófiai vonatkozású munka maradt köztudottan kéziratban, és ezek kiadásának elmaradása mekkora veszteség a magyar filozófia számára. A jól tájékozott szerző elsősorban Bessenyei György és Berzsenyi Dániel értekező prózájának meg nem jelent darabjait, valamint Köteles Sámuelnek a szerző halála miatt kéziratban maradt, de tudható módon elkészült munkáit említi. Ma már tudjuk, hogy az említett szövegek kiadására ugyan még sokat kellett várni, ám (mások mellett) mégis éppen ezek voltak azok a szerzők és szövegek, amelyekre a reformkori kulturális nemzetépítés tervezőmérnökei a magyar filozófiai gondolkodás történeti kánonját kívánták fölépíteni, így mutatván utat és példát a szerintük kívánatos további fejlődésnek. A reformkori gondolkodás szempontjából különösen érdekes Köteles Sámuel esete. Az a mód, ahogyan az Akadémia kézbe veszi filozófiai antropológiája kéziratának kiadását, a szöveg szerkesztési elveit azonban modernizálja, terminológiáját pedig a még mindig képlékeny, de folyamatosan standardizálódó normákhoz igazítja, tanulságos példaként szolgál arra, hogy mit gondoltak a reformkorban a magyar filozófia történeti kánonjának megteremtéséről, illetve jövőjének megtervezéséről.³⁷

Sajnálatos, bár a kor körülményei között aligha elkerülhető sajátsága Almási Balogh Pál munkájának, hogy a magyarral párhuzamosan készülődő kelet-közép-európai kezdeményezésekről a nemzeti szintű filozófiai narratívum megalkotására, illetve általában ezeknek a filozófiai kultúráknak az állapotára nézve részint adathiány, részint az illető kultúrák történeti fáziseltolódása miatt nem tud reflektálni, miközben nyugaton és északon a kisebb nemzeti kultúrákra is kitér. A mából visszatekintve úgy tűnik, hogy a jövőben megalkotandó nemzeti (esetünkben magyar) filozófia ilyen erős összekapcsolása a történeti narratívum megalkotásával magyar sajátosság, amely összefügg a kulturális nemzetépítés, ezen belül a nemzeti filozófia programjának korai intézményesülésével a Magyar Tudós Társaságban mint a szellemi *ancien régime* ellenintézményében. A tanulmány utolsó részében azt vizsgáljuk meg, hogy milyen nem várt következményei voltak a nemzeti filozófia történeti kánonra építésének a pályamű szerzője, illetve a bírálók számára, illetve, hogy milyen más lehetséges megoldások merültek föl a fogalom megalapozására a korban.

³⁷ Köteles 1839.

A TUDÓS TÁRSASÁG NYILVÁNOSSÁGTERE ÉS A NEMZETI FILOZÓFIA SZKÍTA–KUN GYÖKEREI

Tanulmányunk előző fejezeteiből is kitűnt már, hogy Almási Balogh Pál munkáját csak úgy tudjuk körültekintően értékelni, ha figyelembe vesszük a *pályamű* műfaját, és ezzel összefüggésben a pályakérdést kiíró Magyar Tudós Társaság által egy bizonyos módon megfogalmazott problémát. Nem kimondottan filozófiatörténet megírására irányult a pályázat, ám a múlt sajátos szempontból végiggondolt tanulságainak levonására vonatkozó kérdés mégis a filozófiai hagyomány nemzeti keretben elgondolt, az elmaradottság-diskurzusba illeszkedő, modernizációs igényű elbeszélését sugallta. A kérdés föltevésének módja első pillantásra magától értetődőnek tűnik a reformkor szellemi közegében. Azonban Hetényi János pályaművének más típusú megoldásai és a térség más kultúráiban többé-kevésbé ugyanebben a korszakban, bár gyakran fáziskéséssel létrejövő nemzeti filozófiára való törekvések tanulságai (amelyek közül számunkra a közös intézményi háttér okán különösen fontos a szlovák eset), tehát mindezek alapján, mai perspektívánkból állíthatjuk, hogy voltak a korban a nemzeti filozófia megalapozásának más módozatai is, és ezek közül a győztes pályamű szerzője csak az egyiket képviselte. Figyelemre méltóak a korszak gondolkodásának rekonstruálása szempontjából a bírálóknak a pályaműveken keresztül magát a feladat mibenlétét is érintő véleményei, amelyekből kiderül, hogy maguk a Tudós Társaság képviselői is csupán a beérkezett pályaművek tanulmányozása során szembesültek a pályakérdésre adott többféle típusú válaszlehetőséggel.³⁸

Hetényi János főntebb már hivatkozott dolgozata a nyelv szelleméből vezeti le a filozófia, ezen belül a magyar filozófia eredetét. Más ez a szemlélet, mint az anyanyelven művelt filozófia szorgalmazása Almási Balogh Pálnál, vagy a *magyar egyezményes filozófia* programját Hetényivel együtt hirdető Szontagh Gusztávnál.³⁹ E két esetben ugyanis a nyelv a filozófiának pusztán instrumentuma, áttetsző, a terminológiai nyelvújítás során közmegegyezéssel, szabadon alakítható közege, amelyből nem vezethetők le különösebb filozófiai tartalmak. Hetényi szemlélete meglepő módon inkább az egyezményesek későbbi nagy ellenfelének, Erdélyi Jánosnak arra a koncepciójára emlékeztet, amely szerint a magyar nyelvbe kódolva megtalálhatók a hegeli filozófia alapelemei.⁴⁰ Az Almási Baloghgal való összehasonlításban arra figyelhetünk föl, hogy Hetényi megoldásában a nyelv filozófiai szellemére való hivatkozásnak ugyanaz a funkciója a nemzeti filozófia megalapozásában, mint Almási Baloghnál a történeti kánonnak.

³⁸ Almási Balogh munkájának előszavaként jelenik meg Döbrentei Gábor lejegyzésében a pályaműveket elbíráló ülés jegyzőkönyve: Döbrentei 1835.

³⁹ Hetényi 1837; Szontagh 1839.

⁴⁰ Erdélyi 1981. Ez a nyelv szemlélet viszi el azután Erdélyit az akkoriban kibontakozó magyar nyelvtudomány képviselőivel folytatott vitáig, melynek során *filozófiai nyelvészetet*, a nyelvi változások *belső okának* feltárását szorgalmazta, ezzel a véleményével inkább a nyelvészet akkor már meghaladott tudomány előtti állapotához kapcsolódva.

A szlovák és a cseh kulturális nemzetépítés keretében fölmerülő nemzeti filozófiára vonatkozó tervezetek sem a szlovákok, illetve csehek lakta területek filozófiatörténetének összefoglalásából és kanonizálásából indultak ki a 19. században, bár a felső-magyarországi evangélikus líceumok és katolikus egyetemek, illetve a prágai egyetem éppen elég anyagot nyújtott volna munkájukhoz. A legnagyobb hatású manifesztumok a jövő filozófiai gondolkodását tervezték különösebb múltba tekintés és a nyelv szellemére való hivatkozás nélkül.⁴¹ E nemzeti kultúrák esetében a korábbi filozófiatörténet adatainak lajstromozása és beépítése a nemzeti filozófia hagyományába jóval később merült föl. A magyar esettel való összevetésnek két, egymásból következő tanulsága van. A nemzeti filozófiát történeti kánonra építő koncepciónak intézményi előfeltételei vannak; az Akadémia pályakérdése és száz aranya, valamint sajtója nélkül valószínűleg nálunk sem bontakozhattak volna ki a magyar filozófiatörténet narratívumát megfogalmazni akaró, egyébként ténylegesen létező törekvések. Amikor a huszadik században a szlovák filozófiatörténet-írás a megfelelő intézményi háttérrel elkezdte kialakítani saját történeti kánonját, a magyar historiográfiával való konfliktusok éppen abból adódtak, hogy a közös, latin nyelven író, sokszor azonosíthatatlan anyanyelvű szerzők által kialakított iskolafilozófiai hagyományt addigra a magyar filozófiatörténet már elhelyezte a saját kánonjában.⁴²

Úgy tűnik, hogy a kérdést megfogalmazó Tudós Társaság számára a bírálatok megfogalmazásakor, a pályamű írójának munkája megírása közben derült ki a feladat sokrétű volta, és a lehetséges megoldási módok közötti választás szükségessége. A három bíráló közül a kisebbségi véleményt megfogalmazó Kállay Ferenc láthatóan meglepődött azon, hogy a pályakérdés megfogalmazása nem csupán a magyar, hanem az egész európai filozófiatörténet *nemzetekre tagolt* elbeszélésére indította a végül győztes pályázót.⁴³ Valószínűleg valamilyen elméletibb munkát tudott volna elképzelni, a *historia litteraria* műfajából átvett adattömeg helyett inkább a tárgyalt szerzők műveinek filozófiai tartalmára összpontosító érvelésmóddal. Javaslat az volt, hogy Almási Balogh dolgozatáról válasszák le a maga helyén értékes adattárat, és csatolják azt a másik pályázó, Hetényi János világos gondolatmenetű, a pályakérdést elméleti módon megközelítő munkájához, egy könyvként kiadva a két pályaművet. Kállay szavaiból úgy tűnik, hogy nem ismerte föl, vagy legalábbis nem ismerte el Almási Balogh írásában a nagyon is végiggondolt, történeti alapú nemzeti filozófia gondolatát, inkább Hetényi kevésbé történeti megoldásával szimpatizált.

Kállaynak a filozófia történetiségéhez való általános viszonyából ered az Almási Balogh magyar őstörténeti fejtegetéseivel szembeni idegenkedése is, melynek kapcsán szembe is állítja egymással a két pályaművet. Almási Balogh ugyanis

⁴¹ Štúr 2012; Smetana 1850. Mindkét írást németül fogalmazták meg eredetileg, ezért sem hivatkozhattak hangsúlyosan az anyanyelv szellemére. Jellemző korabeli reakció: Szontagh 1850.

⁴² A közös iskolafilozófiai hagyományra épülő, ám szétartó nemzeti filozófiák koncepciója Mészáros András nevéhez fűződik, erről legutóbb lásd Mészáros 2014.

⁴³ Döbrentei 1835.

Horvát István hírhedt magyar őstörténeti dolgozataira támaszkodva a kunokkal azonosított szkítákig vezeti vissza a magyar bölcseletet pályaműve bevezető történeti fejezetében, hivatkozva az antik Hellaszban megforduló szkíta bölcsekre, valamint a kunnak tekintett cinikusokra (a görög *künikosz*, illetve a latin *cynicus* szóalak jobban mutatja a nyelvtörténeti spekuláció alapját). Kállay bírálatainak ez a része messzemenően indokolt, ám a korszellemet mutatja, hogy a másik két bíráló semmi kivetnivalót nem talált a pályaműnek ebben a részében, és Kállay maga is csak igen óvatosan utal fenntartásaira.⁴⁴ Almási Balogh magyar bölcseleti őstörténetről szóló vizsgálódásainak a *funkcióját* ugyanis könnyű megtalálnunk. A magyar filozófiatörténet narratívumának ugyanis valahogyan kapcsolódnia kellett a filozófia egyetemes történetéhez, lehetőleg minél korábbi korszakokban. Almási Balogh a *barbárok filozófiájának* antik eredetű, ám a 18. századi filozófiatörténet-írásban is meghonosodott toposzát veszi kölcsön, valószínűleg Bruckertől, és teszi meg a magyar filozófiatörténet narratívuma kezdetének. Eljárásának logikája hasonló középkori krónikairodalmunkéhoz, azzal a különbséggel, hogy itt nem a bibliai történethez kell kapcsolódnia Nimród királyon keresztül, hanem a görög filozófiához a cinikus (kun, vagyis szkíta-magyar) Diogenész révén.⁴⁵

* * *

Tanulmányunkban áttekintettük a magyar filozófiatörténet megírására vállalkozó első komoly kísérletet a reformkori magyar kulturális nemzetépítés kontextusában, kitekintve Almási Balogh Pálnak kora magyar és európai filozófiáját illető látókörére, valamint a filozófiatörténetről való nézeteire. Értelmezésünk középpontjában a magyar filozófiai nyilvánosságnak a Kant-vita (1792–1822) során bekövetkezett, a nyelváltással párhuzamos szerkezetváltása állt, Almási Balogh pályaművét az új helyzetre adott történeti és teoretikus reflexióként magyaráztuk. A győztes pályamű szerzőjének írása nem jöhetett volna létre magánkezdeményezésként, intézményes feltételek híján. Ezt a feltételt a Magyar Tudós Társaság jelentette, amelyet az ész kanti értelemben vett szabad nyilvános használatának intézményes tereként értelmezhetünk. Az egész európai kultúrára jellemző, ám Kelet-Közép-Európában különösen szembetűnő paradoxon, hogy az ész nyilvános használatának szabadsága nem Kant világpolgári értelemben vett filozófiáját, hanem a kulturális nemzetépítést szolgálta, aminek megvannak a következményei mind a nemzeti kultúrák, mind a filozófia történetében. Különösen igaz ez a szomszédságunktól eltérően alapjában kanti alapozású magyar filozófiai kultúrában.⁴⁶

⁴⁴ Óvatossága annál is indokoltabb lehet, mivel Almási Balogh elképzelései az ősi magyar bölcselet jótékony hatásáról a magyar jogi és politikai érzékre egyébként összeegyeztethetőek voltak saját politikafilozófiai gondolataival. Kállay politikai gondolkodásáról: Völgyesi 2015.

⁴⁵ A barbárok filozófiája toposz felhasználásáról a nemzeti narratívum kiépítésében lásd Mester 2015.

⁴⁶ A paradoxon filozófiai vonatkozásait lásd Mester 2004.

FORRÁSOK

Egyetemi Könyvtár Kézirattára (EKK)

F27 Almási Balogh Pál 1812–1813: *Philosophia universalis*. S. Patakini.

Almási Balogh Pál 1823: *De evolucionem et vita encephali*. Pestini.

Almási Balogh Pál 1835: Felelete ezen kérdésre: Tudományos művelődésünk története időszakonként mit terjeszt elénekbe a' philosophia állapotja iránt; és tekintvén a' philosophiát, miben 's mi okra nézve vagyunk hátrább némely nemzeteknél? In: *Philosophiai pályamunkák*. I. köt. Budán, xi–xvi, 1–211.

Brucker, Johann Jakob 1742–1744: *Historia critica philosophiae a mundi incunabulis ad nostram usque aetatem deducta*. I–V. kötet. Lipsiae.

Döbrentei Gábor 1835: Előszó. In: *Philosophiai pályamunkák*. I. köt. Budán, iii–x.

Erdélyi János 1981: A hazai bölcsészet jelene. In: Erdélyi János: *Filozófiai és esztétikai írások*. (S. a. r. T. Erdélyi Ilona.) Budapest, 15–141.

Fejér György [Y] 1818: A Tudományok Encyclopaediája rövid rajzolatban. *Tudományos Gyűjtemény* (2.) 1. 3–38; 2. 3–49.

Hetényi János 1837: A' magyar philosophia történetírásának alaprajza. In: *Tudománytár* (Új folyam 1. évf. Értekezések, 2. kötet, 1. füzet) 76–164.

Kazinczy Ferenc (bevez.) 1818: *Prof. Tiszt. Márton István úrnak Ker. Morális Kathechismus nevű munkájára írt Recenziók az azokra tett feleletekkel egybekötve*. Béts.

Köteles Sámuel 1839: *Philosophiai anthropológia*. Buda.

Locke, John 1829: *Az erkölcsi nevelésről*. (Locke és mások után Boros Jenői Székely Ádám). 2. kiad. Budán.

Philosophiai műszótár 1834: (Közre bocsátja a' Magyar Tudós Társaság.) Buda.

Rozgonyi József 1792: *Dubia de Initiis transcendentalis idealismi Kantiani, ad viros clarissimos Jacob et Reinhold*. Pestini.

Rozgonyi József 1819: *A' pap és a' doctor a' sínlődő Kánt körül, vagy rövid vizsgálása, főképen a' Tiszt. Pucz Antal Úr' Elmékedéseinek: A' Kánt' Philosophiájának fő Resultátumairól, 's ódalaslag intése az erkölcsi Cathecismust Író Bétsi feleleteinek*. Pest.

Rozgonyi József 1822: Aristippus védelme. *Tudományos Gyűjtemény* (6.) 7. 52–61.

Ruszek József 1811: *A' Filozófiának rövid históriája*. Wespzprém.

Smetana, Augustin 1850: *Die Katastrophe und der Ausgang der Geschichte der Philosophie*. Hamburg.

Štúr, Ľudovít 2012: A szlávok és a jövő világa. In: Uő: *A szlávok és a jövő világa. Válogatott írások*. Pozsony, 248–414.

Szontagh Gusztáv 1839: *Propylaemok a' magyar philosophiához*. Budán.

Szontagh Gusztáv 1850: Smetana s a philosophia közel kimenetele. *Uj Magyar Muzeum* (1.) 3. 147–157.

Vieweg, Klaus – Rühling, Frank 1995: Széchenyi István és Friedrich Wilhelm Joseph Schelling levélváltása. *Magyar Filozófiai Szemle* (39.) 3–4. 573–590.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Fekete Gézáné 1988: *Az Akadémia 1831–1858 között alapított jutalomtetelei és előzményei*. Budapest.
- Henrich, Dieter 2003: *Between Kant and Hegel. Lectures on German Idealism*. London – Cambridge.
- Mester Béla 2004: Nemzeti filozófia – in sensu cosmopolitico. *Kellék* (24.) 125–136.
- Mester Béla 2007: Magyar felvilágosodás – német vagy skót? Rozgonyi József Kant-kritikája. In: Ludassy Mária (szerk.): *A felvilágosodás álmai és árnyai*. Budapest, 393–446.
- Mester Béla 2015: A „nemzeti filozófia” virágkora és bukása a 19. századi magyar kultúrában. In: Neumer Katalin (szerk.): *Identitások és médiák*. I. kötet. *Identitások és váltások*. Budapest, 93–116.
- Mészáros András 2000: *A filozófia Magyarországon a kezdetektől a 19. század végéig*. Pozsony.
- Mészáros András 2014: *Széttartó párhuzamok. Esettanulmányok a magyar filozófia történetéből*. Pozsony.
- Nagy Károly (szerk.) 1992: *Dr. Almási Balogh Pál életútja: 1794–1867*. Nagybarca – Ózd.
- Percz László 2003: A nemzeti nyelvtől a „nemzeti filozófiáig”. A „magyar filozófia” fogalmának jelentésváltozatai a reformkori Akadémia bölcséleti vitáiban. *Világosság* (44.) 11–12. 55–61.
- Percz László 2008: *Nemzet, filozófia, „nemzeti filozófia”*. (Eszmetörténeti könyvtár, 8.) Budapest.
- Percz László 2015: Négy kísérlet a magyar filozófia elmaradottságának diskurzusáról. *Magyar Tudomány* (176.) 1. 87–95.
- Völgyesi Orsolya 2015: „... ne annyira az elfogódott írók’ véleményeire mint inkább a factumokra támaszkodjunk”. Kállay Ferenc a magyar és angol alkotmányos fejlődésről. In: Lajtai Mátyás – Varga Bálint (szerk.): *Tény és fikció. Tudomány és művészet a nemzetépítés büvkörében a 19. századi Magyarországon*. (Tanulmányok a nacionalizmus kultúrtörténetéből, 1.) Budapest, 177–186.